

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 94 (574) 63.3 (5 қаз) Д 79

З.-Ғ. Қ. Бисенғали

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық роман тұңғышы

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың тарихи еңбегінің мазмұны мен тақырыбын, әдеби-көркемдік бөліктерінің баяндау, бейнелеу құралдарын зерттеу барысында ғалымдар қолданатын теориялық еңбектер мен әдіснама, түрлі әдіс-тәсілдер нақты әдеби-тарихи деректерді жан-жақты талдаудың қажеттілігін көрсетеді. «Тарих-и Рашидиді» тереңдей зерттеу үшін заман талабына сай жаңа тәсілдер мен технология қажет. Бүгінге дейінгі қол жеткізген табыстарымыз бен алдымызда тұрған мәселелер болашақ зерттеушілерге аса пайдалы болмақ. Бұлар болашақ зерттеулерге мықты іргетас болуға әбден жарайды. Бұл нәтижелер мен теориялық тұжырымдардың құндылығын, практикалық мәнін жоққа шығаруға, ескермеуге болмайды. Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығын қазақ тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеу еңбектер жазған Ш.Уәлиханов, С.Аспандияров, Ә.Марғұлан, т.б. ғалымдар айтқан. Олардың «Тарих-и Рашидиді» зерттеудегі басты еңбектері көпшілікке жақсы таныс. Сонымен қатар көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлінің М.Дулаттануда атқарған еңбегіне де тиісті баға беруге міндеттіміз. Сол тәрізді осы еңбектің түркі әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі туралы жазған ғалымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Н.Келімбетов, Б.Қожабекұлы, Т.Омарбеков, Б.Көмеков, И.Жеменей т.б. еңбектерін де жоғары бағалауымыз керек. «Тарихи Рашидидегі» көркем әдебиетке тән баяндау тәсілдері мен стильді, поэтикалық бейнелеу құралдарын көрсету, талдау барысында қазақы ұлттық танымға байланысты түсінік, ұғымдарды айқындайтын сөздерді кездестіреміз. Бұлардың кейде орта ғасырлық терминдермен үндестігін де атап көрсетуге болады. Олардың қолданылу ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болатын тәрізді.

Түйін сөздер: Мұхаммад Хайдар Дулаты: «Тарих-и Рашиди», әдеби-тарихи деректер, заман талабына сай жаңа тәсілдер, «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығы, поэтикалық бейнелеу құралдарын көрсету.

Z.-G. K. Bisengali

The first biographical novel of Kazakh literature

Theoretical works and techniques, different techniques and methods that scientists use in the study of the content and subject matter, presentation of literary and artistic pieces and explore ways of describing in historical works of Mirza Muhammad Haidar Dughlat, indicate the need for a comprehensive analysis of specific literary and historical facts. For in-depth study of "Tarikh-i-Rashidi" requires modern new techniques and technologies. Our achievements so far and the challenges that lie ahead of us will be very useful for future researchers. This is enough to become a strong foundation for future researchers. One can not deny and not take into account the importance of the theoretical conclusions and practical values of these findings. The value of "Tarikh-i-Rashidi" of Mirza Muhammad Haidar Dughlat once told Sh.Valihanov, S.Aspandiyarov, A. Margulan and other research scientists of

Kazakh history and literature. Their main works on the study of "Tarikh-i-Rashidi" are well known to the general public. In addition, we must pay tribute to the outstanding scientist-orientalist A.Derbisali for his contribution to "Dulativedenie." We also need to appreciate the works of scientists: S.Kaskabasov, R.Berdibay, N.Kelimbetov, B.Kozhabekuly, T.Omarbekov, B.Komekov, I.Zhemeney and others who have written about the contribution of this work in Turkish literature and history.

In "Tarikh-i-Rashidi" we find the presentation, the methods and style inherent in literature, in determining the methods of poetic description and analysis see the words that define the ideas and concepts inherent in the Kazakh

national knowledge. Sometimes it is possible to note their accord with medieval terms. It seems, on the specifics of the order we can make their consistent comparison and make solid conclusions.

Key words: Mirza Muhammad Haidar Dughlat, historical facts, "Tarikh-i-Rashidi", useful for future researchers, the theoretical conclusions, the Kazakh national knowledge.

З.-Г. Қ. Бисенғали

Первый биографический роман казахской литературы

Теоретические труды и методики, различные приёмы и методы, которые применяют учёные в ходе изучения содержания и тематики, изложения литературно-художественных частей и изучения способов описания исторического произведения Мирзы Мухаммеда Хайдара Дулати, указывают на необходимость всестороннего анализа конкретных литературно-исторических фактов. Для углубленного изучения «Тарих-и Рашиди» необходимы современные новые методы и технологии. Успехи, достигнутые нами до сих пор и задачи, что стоят перед нами будут весьма полезны для будущих исследователей. Этого вполне достаточно, чтоб стать крепким фундаментом для будущих исследователей. Нельзя отрицать и не учесть важность теоретических заключений и практических значений этих выводов.

О ценности произведения «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммеда Хайдара Дулати в своё время сказали Ш. Валиханов, С. Аспандияров, А. Маргулан и др. учёные-исследователи казахской истории и литературы. Их главные труды по изучению «Тарих-и Рашиди» хорошо известны широкой публике. Кроме того, мы обязаны воздать должное видному учёному-востоковеду А. Дербисали за его вклад в «Дулативедение». Также мы должны высоко ценить труды таких учёных, как С. Каскабасов, Р. Бердибай, Н. Келимбетов, Б. Кожобекулы, Т. Омарбеков, Б. Комеков, И. Жеменей и др., писавших о вкладе этого произведения в тюркскую литературу и историю.

В «Тарихи Рашиди» мы встречаем изложение, способы и стиль, свойственные художественной литературе, при определении способов поэтического описания и их анализе видим слова, определяющие представления и понятия, присущие казахскому национальному познанию. Иногда можно отметить их созвучие со средневековыми терминами. По особенностям и порядку использования можно сделать их последовательное сопоставление и сделать основательные выводы.

Ключевые слова: Мирза Мухаммед Хайдар Дулати, конкретные литературно-исторические факты, «Тарих-и Рашиди», современные новые методы и технологии, полезны для будущих исследователей, вклад произведения в тюркскую литературу и историю.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты тарихы шығармасы - жарық көрген күннен бастап күні бүгінге дейін ғалымдар мен зиялы қауымның назарынан түспей келе жатқан белгілі туынды [1]. Мұның басты сыры ескерткіштің өз заманының ғана емес, орта ғасырларға дейін сауатты қауымды қызықтырған тарихи уақиғалар мен тұлғалар туралы деректер мен өзекті мәселелерге сәулесін түсіргендігінде. Оның авторы талай тарихи жайлардың куәгері болған және өз заманына дейінгі уақиғалар мен жазылған шежіре, кітаптарды жақсы білген. Сондықтан да Орта Азия мен Шығыс Түркістан, Индия, Ауғанстан (кейбір деректері), Тибет туралы зерттеу жүргізген ғалымдардың көпшілігі, тіпті 16-18 ғасырларда өмір сүрген замандастары да тарихи уақиғалар мен қажет географиялық мәліметтерді содан алады. Шығармада тарихи тұлғалар өмір сүрген кеңістік пен заманға қатысты деректер ғана емес, оның авторының философиялық ойлары мен толғамдары, сезімдерінің көркем суреттері бар.

Шығарма көшірмелерінің тізімдері адамзат руханияты мен тарихына мәдениеті мен әдебиетіне қатысты маңызды қолжазбаларды сақтайтын арнайы мұрағат орындарында бар.(2)

«Тарих-и Рашиди» бүгінге дейін талай тіл-

дерге: ағылшын, түрік, ұйғыр, орыс, өзбек, қазақ т.б. аударылса да зерттейтін мәселелер әлі де ұшан теңіз. Шын мәнінде жан-жақты кешенді зерттелген емес. Алайда соңғы жылдарда оған сүйенуші, сілтеме жасаушы ғалымдар көбейіп келеді. Өйткені, қазақ, түркі халықтарының көне дәуірлері мен орта ғасырлық мәдениеті, әдебиеті тарихына қатысты Монғолия мен Орта Азия мен Индия туралы зерттеулерде оның орны ала-бөтен.

Елімізде күн санап қарқын алып келе жатқан көне тарихымызды зерттеудің мемлекеттік бағдарламаларының аса бағалы табыстарының бірі де осы зерттеу материалдарымен байланысты.

«Тарих-и Рашиди»дің» Еуропа мен Ресей ғалымдарына белгілі болып әдеби айналымға түсуіне себепкер болған тұлғаны бірі хан Жәңгір (Бөкеев Жәңгір – Бөкей Ордасының ханы). «...кезінде Жәңгір Бөкеев тапқан қолжазба өзінің деректік құндылығымен Шоқан мен Вельяминов-Зерновқа кәдеге жараған. Әрине, жорамал, дегенмен көшірмесін, бәлкім, Жәңгірден алған нұсқасының өзін Қазымбек Лондонға жөнелткен десек – Росстің аудармасына да кірпіш болып қаланған. Петербург университетіндегі нұсқасы арқылы да, Росс аудармасы бойынша да – «Тарихи - Рашидидің» Таш-

кенттік басылымына түпдеректің бірі болған. Бұған кітапты әзірлеуші ғалымдардың Өзбек Ғылым академиясындағы, Петербург университетіндегі және ағылшын басылымындағы мәтіндердің о бастағы түпнұсқасы ортақ екенін анықтауы айқын дәлел.» [3]

Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди»ді жазу барысында тарихи деректер мен тұлғалар туралы қажетті мәліметтердің шынайы сипатын атап көрсету үшін 65 шығармаға сілтеме жасайды екен. Бұл тарихи, деректі көркем шығарма жазу барысында бүгінгі замандастарымыз үшін де үлгі алатын жай ғой.

Шығарма екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім - «бірінші дәптер» деп аталады, Шағатайлық хандардың ел басқару тарихы мен халықты билеуі жүйелі түрде баяндалады. Мұны кейде «тарихи бөлім» деп те атайды. Екінші бөлімде, шығармада «екінші дәптерде»- деп көрсеткен, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати бастан кешкен, естіген уақиғалар мен тарихи тұлғалардың өмірі, іс-әрекеттері суреттеледі. Мұны кейде зерттеушілер мемуарлық бөлім немесе автордың мемуары деп те айтады. Бірінші дәптер екіншісінен кейін жазылған. Бірақ бұл бөлімдердің арасында тарихи тұрғыда алшақтық болғанмен тығыз байланыс бар. Оны автордың өзі: «бұл туралы екінші дәптерде толығырақ баяндалады» - деп ескертіп отырады.

«Тарих-и Рашидидің» екінші мемуарлық бөлігі біріншісіне қарағанда төрт еседей көп. Онда суреттелетін уақиғалар мен баяндалатын тарихтар - Мұхаммед Хайдар Дулатидің бастан кешкен немесе жақсы білетін жандардан естіген хикаялар. Замандастарының өмірін біршама толықтау баяндайтын тұстары да жоқ емес. Қаламгер қабылдаулары мен толғамдарын бірде суреттей, бірде баяндай отыра ойлары мен дүниетанымын көркем жеткізеді. Бұған тұрмыстық суреттемелер мен қаламгердің авторлық өлеңдері, «жалған өмір» туралы философиялық тоғаныстары қосылады. Барлығы метафоралар мен эпитеттер, теңеулер арқылы көркем жазылған.

Мұхаммед Дулатидің көркем әдебиетке деген таланты шығармасынан көрініп тұрады.. Талай ғасырлар артында қалған уақиғалардың шебер суреттелуі оқырманды бей-жай қалдырмайды. Бірақ, шығарма уақиғаларының баяндалу, суреттелу деңгейі біркелкі емес Қаламгер кейбір уақиғаларды дәл, ширақ баяндап жазса, кейде көбірек қиялдар мен бөгде көріністерге де орын береді, мұндайда ойын да, мазмұнды да бұлдыратып алады.

«Тарих-и Рашидидің» әдебиетіміз бен әдебиеттануға қатысы күні бүгінге дейін арнайы толық күйінде қарастырылған емес. Алайда еңбекті қай тілде болса да оқыған адам оның тіліндегі образды бейнелерді, түрлі деңгейдегі пернелеулерді бірден аңғарады. Шығармада тарихи тұлғалардың портреттері мен мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін, ойлары мен сезімдерін, суреттейтін тараулар аз емес. Оның үстіне жер-су атаулары мен елді мекендер, мемлекеттер туралы асқан шеберліктен жазылған баяндар, суреттемелер, тарихи сипаттаулар бар. Оларды қоғамдық санаға қатысы бар жандардың қызыға оқитыны айдан анық.

«Тарих-и Рашиди» көшірмелерінде өзге мәтіндердің ұшырасуы да кездеседі. Әрине әлденеше ғасырлар бұрын жазылған шығармалардың кейінгі көшірушілер тарапынан аз-кем болса да редакциялануы, сәл өзгерген тұстарының болуы кездесетін жай. Бұл әрине өкінішті, бірақ адамзат қоғамының болмысы солай. Алайда, автор мақсатын бөтен көрінетін кейінгі қоспалардан, әсіресе, идеологиялық жапсырмалардан аршып оқуға да болады.

Бүгінде Ресей ғылым академиясының Азия халықтары институтында сақталған 2 көшірмесі бар. Біздің ғалымдар көбіне осы нұсқалармен жұмыс істеген. Осы көшірмелерде төмендегідей қоспалардың кездесуін ғалымдар жазды. Мәселен, түсініксіз мәтіндерді қысқартып тастаған. Себебін: бұл мәтін авторлық текстен бөлек, алыс дейді??? Ташкенттік көшірме өзгелеу, бірақ, оны да тап таза деп айтуға болмайтын шығар.

«Тарих-и Рашиди»дің стилі біртекті емес. Автор бір уақиғаны, құбылысты суреттеуден екіншісіне көшкенде кейде мәтін өрнегі де өзгеріп отырады Мәселен, баяндаудан суреттеуге ауысқанда. Кейде, алғашқы уақиғаға, баяндауға қайта оралады. Сол сияқты ауысулар әлденеше қайталануы да мүмкін. Ауық-ауық ұшырасып отыратын қайталаулар Мұхамед Хайдар Дулати жазу өрнегіне тән тәрізді. Қаламгер шығармасын қайталап оқымай-ақ бірден жазып шыққандай әсер қалдырады. Бұл - ескертулер қолжазба туралы айтылып жүрген, зерттеушілерге мәлім деректер.

Шығарма бейнелі әдеби тілде жазылған, лексикасы бай, араб сөздері де мол кездеседі.

«Тарих-и Рашидиді» аударушылар оның тек қана тарихи шығарма емес, әдеби туынды екенін байқаған. Сондықтан аудармада шығарма стилін, авторының бейнелі сөйлемдерін, мәтінін сақтауға тырысқан. Ондағы Мұхаммед Хайдар Дулатидің сақталған өлеңдері, өмір,

тіршілік туралы философиялық толғамдары, қаламгердің замандастары туралы трактаттары бұған дәлел бола алады.

Алматы қаласындағы «Санат» баспасынан шыққан соңғы басылымында ғалымдар айтын жүргендей түп нұсқадан ауытқудың себептерін атайды: алдымен, көшірмеде кейде мазмұндауға ғана ұшыраған беттердің барлығы: олар: басқа авторлардың шығармаларынан енгізілген стилі тым ауыр, әдейі әлеміш өрнектерді көп қолдана жазылған үзінділер; бұлардың М.Хайдар шығармасына қосары жоқ; аударуға да оқуға да қиындық келтіреді - деп ескертеді зерттеушілер; шығарма соңындағы Аллаға алғысын білдіретін қортынды да қысқартылған.

Зерттеушілер М.Хайдар Дулати шығармасын қазақ, түркі әдебиеттеріндегі ғұмырнамалық (мемуарлық) шығармалардың бастауы ретінде

Қарастырады [4]. Оның әдебиетіміз бен өнерімізде ғана емес әлемдік әдебиет контесіндегі өзіндік орны туралы ғылыми негізді пікірлер де айтылды (Ш.Уалиханов, В.В.Вельяминов-Зернов, В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Ә.Марғұлан, В.П.Юдин, К.А.Пищулина, М.К.Қозыбаев, М.Мырзахметұлы, И.Жеменей [5] т.б. Өйткені бұл шығарма көптеген халықтардың орта ғасырлық әдебиеті мен мәдениетіне белгілі деңгейде ықпал жасаған туынды. Сондықтан да бұл шығарманы парсы тілінен өзге тілдерге аудару, ондағы тарихи деректер мен адам өмірі, заман жайлы толғамдарды пайдалану үдей түсуде. Ағылшын, түрік, орыс, қазақ өзбек т.б. елдер ғалымдарының осы бағыттардағы аса маңызды жұмыстарында тереңдеуді қажетсініп тұрған талай құнды пікірлері бар.

Мырза Мұхамед Хайдар Дулатидің даңқты шығармасында шығыс өркениетінің аса көрнекті өкілдері Қ.Ясауи, Н.Кобра, Нәкшбанд, Атай, Жәми, Фердоуси, Сағди, Науаи т.б туралы да тың ойлар кездеседі.

Ескерткіштің әдеби сипаты туралы еңбектерде шығарманың көркем әдебиетке қатысы – көркемдік сипаты, поэтикалық ерекшеліктері туралы кейде үстіртіндеу ғана пікірлер айтылады. Өйткені бұл шығарманы жан-жақты талдау үшін оны арнайы зерттейтін мамандар қажет.

«Тарих-и Рашиди» де кездесетін өлеңдер орта ғасырлардың поэзиясынан мол мәліметтер береді. Біздің орта ғасырлардағы әдебиетіміздің тарихы мен көркемдігі, жанрлары туралы айтып, жазып жүрген материалдары-

мызда жүйесіздік мол, үстіртін, дерексіз пікірлер аз емес. Оның көркемдік болмысын, бейнелеу құралдары мен жанрлық жүйесін талдау барысында осы тұстағы араб, парсы, түркі халықтарының туындыларымен салыстыра тексеру жаңа нәтижелерге жеткізері сөзсіз.

«Тарихи Рашиди» дің қай қай бөлімдерін алып қарасаңыз да, әсіресе екінші бөлімінде, қазақ, түркі халықтарының тарихына қатысты мәдени, әдеби деректер жеткілікті. Рухани құбылыстардың сан алуан үлгі, түрлері, бейтаныстау жанрада берілетін көркем қыстырмалар аз емес. Әдебиет пен өнер шеберлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы сирек кездесетін мәліметтер мен талдауларға негізделетін байымдаулар бар.

Ескерткішті зерттеуші ғалымдардың ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда қойылатын барша жоғары талап деңгейінен табылмаса да әлемге әйгілі шығарманың негізгі мазмұны мен мақсатын, құрылысы мен кейбір ерекшеліктерін көпшілік оқырманға танытты.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихи еңбегінің мазмұны мен тақырыбын, баяндау, бейнелеу құралдарын зерттеу барысында ғалымдар кешенді, жан-жақты талдаудың қажеттілігін айтуда. Қолданылған теориялық еңбектер мен әдіснама, түрлі әдіс-тәсілдер нақты әдеби-тарихи деректерді жан-жақты салғастыра, салыстыра талдаудың нәтижелеріне негізделуі керек. «Тарих-и Рашидиді» тереңдей зерттеу үшін заман талабына сай жаңа тәсілдер мен технология қажет. Бүгінге дейінгі қол жеткізген табыстарымыз бен алдымызда тұрған мәселелер - болашақ зерттеушілерге аса пайдалы. Бұлар болашақ зерттеулерге мықты іргетас болуға әбден жарайды. Бұл нәтижелер мен теориялық тұжырымдардың құндылығын, практикалық мәнін жоққа шығаруға, ескермеуге болмайды.

Мырза Мұхаммад Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығын қазақ тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеу еңбектер жазған Ш.Уәлиханов [6], С.Аспандияров, Ә.Марғұлан [7] т.б. ғалымдар айтқан. Олардың «Тарихи Рашиди»ді зертеудегі басты еңбектері көпшілікке жақсы таныс. Сонымен қатар, көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлінің Дулаттануда атқарған еңбегіне де тиісті баға беруге міндеттіміз [2, 259-287: 8]. Сол тәрізді осы еңбектің түркі әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі туралы жазған ғалымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Н.Келімбетов, Б.Қожабекұлы, Т.Омарбеков, Б.Көмеков, И.Жеменей т.б. еңбектерін де жоғары бағалауымыз керек.

«Тарихи Рашиди»дегі көркем әдебиетке тән баяндау, тәсілдері мен стиль, поэтикалық бейнелеу құралдары жүйелі, жан-жақты талдауды қажетсінеді. Қазақы ұлттық танымға байланысты түсінік, ұғымдарды айқындайтын сөздердің шығу тегін, қолданылу аясын айқындау керек. Бұлардың кейде орта ғасырлық терминдермен үндестігін де атап көрсетуге болады. Олардың қолданылу ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болады. Мұндай пікірлер кейде зерттеушіге ғана мәлім субъективті байлам болуы да мүмкін. Бірақ, дерек пен дәйекке қатысы байқалатын болжамдардан үрейленудің қажеті жоқ емес пе? Бұл нәтижелердің шынайылық дәрежесі зерттеу объектісіне сай таңдалған әдіс-тәсілдер мен әдеби-тарихи деректерді түрлі бағыттарда байқап көруден туындайтыны белгілі ғой. Осы жолда тек қана, орыс, не өзге тілдегі аудармаларға ғана сүйенген нағыз дұрыс нәтижелерге жеткізеді деп ойламаймыз.

М.Хайдар Дулати шығармасын сол дәуірдегі әдебиетті, тарихты жете білетін ғалымдардың еңбектерін мейлінше толық қолданғанда ғана байсалды нәтижелерге жеткізеді. Және зерттеулерді жүйелі түрде жүргізіп отыру қажет. Атап айтқанда, Хүсейін Рәзмжу, Ахмет Татави, Асевхан Кәзвини, Ахмет Рази, Сирус Шәмиси, Шарафеддин Әли Иазди, Хафиз Таныс әл-Бұхари, М.Хайруллаев, Азамат Зия, Аюпжан Илиюп, Рахметтола Жары, Р.Гроссе, В.Ерскин, Росс, В.Таксон, А.Текин, В.Бартольд, В. Вильяминов-Зернов, Т.Сұлтанов, Әзиз Мирәһмедов, М.Қ.Үндішах т.б.

Дұрыс таңдалған теориялық, әдіснамалық әдеби-тарихы талдауларға сүйенген зерттеулердің тұжырымдары мен қорытындыларында болашақ еңбектерге тиянақты негіз болатын дерекнамалақ мәліметтердің болатыны белгілі.

Тарихи-әдеби деректер қолданылу мақсатына орай түрі ман өрнектеріне байланысты өзара кірігіп тартымды және деректі шығармаға айналуы мүмкін. Түптеп келгенде бұл құбылыс қаламгердің талантына, өнерге қатысына тәуелді болады.

«Тарих-и Рашиди» авторы Мырза Мұхамед. Хайдар Дулати - ақынжанды өнерпаз жан. Ол туралы мәліметтер жеткілікті. Оның қаламынан туындаған тарихи-әдеби жазбаларда шығарманы жазу кезіндегі уақыт пен ортаның автор сезімдеріне әсері де бейнеленеді. Қаламгер өз ойларын ірікпей жазып, өлеңдерден үзінділер келтіріп отырады. Кейде, оған өзінің дәйектемелері мен талдауларын да қосады.

Сондықтан шығармадағы әдеби тарихи деректерді бөле, даралай талдау тиісті нәтижеге жеткізбейді. Дұрысы тұтастықта қарастырған.

Тарихи деректі көзімен көрген адам қабылдауын қоса бейнелеу талай тарихи шындықты ашуы да мүмкін. Сондықтан да болашақ жұмыстарда жасалынған тұжырымдардың осындай ерекшеліктерін мұқият ескергені жөн. Бұл бағытта біраз жаңалықтардың да табылары даусыз.

«Тарих-и Рашиди» ғұмырнамалық шығарма және осы жанрдағы туындылардың түркі, қазақ әдебиетіндегі басы болып табылады. Оны Захриддин Бабырдың «Бабырнамасымен» салыстыра талдау және көркемдік дамудағы сабақтастық ретінде көрсету де үлкен жаңалық. Бұл бағытта біраз пікірлер айтылып келеді [9].

Сөз болатын поэзия жанрлары туралы байымдауларда да жаңалық мол. Рубай жанрын нешінде қазақ, түркі әдебиетіне кірме ретінде есептеп келдік. «Тарих-и Рашиди»дегі көптеген мысалдар салыстыра талдай қарағанда бұл туралы мүлде жаңа пікірлер айтуға негіз бола алады. Оны парсы әдебиетіне түріктерден келген өлең үлгісі деп көрсетуге де болатын тәрізді. Шығарманы қазақ тіліне парсы тілінен аударған, және үлкен зерттеулер жүргізген И.Жеменей өз еңбектерінде осы пікірлерді дәлелдейді.

М.Хайдар шығармасының көркемдік қуаты Шығыс халықтарының исламдық даналық қасиеттерінен бастау алатынын да дәйекті түрде дәлелдеуде.

М.Хайдар шығармасы - күрделі теңеулер мен метафораларға, ұтымды сөз тіркестеріне толы. Оларды түске, сапаға, қасиетке және сын-сипаттық т.б мағынасына қарай топтастыруға болады. Нақты ескеркіш тіліндегі поэтикалық өрнектердің пайда болуы мен танымдық қасиеттерін жіктей топтастыра талдау жаңа нәтижелерге жеткізеді.

М. Дулатидің «Тарих-и Рашиди»ін әдеби жәдігер ретінде көрсету, талдау, дәйектеу біраздан бері сөз болып келеді. Бірақ, шығарма мәтіндерін түбегейлі, терендей, жан-жақты зерттеуге ұмтылу - тек қана тарихи жәдігер ретінде қарастыруға байланысты болды. Соңғы жылдарда бұл түсінік өзгерте бастады. Жаңа көзқарас ғылыми тұрғыда жан-жақты дәйекті пікірлермен әдеби тарихи деректермен негізделуде.

Тарихи деректер мен тұрмыстық жайлардың, адамдар арасындағы түрлі қарым қатынастардың сабақтастығы бірден көзге түседі.

Осы күнделікті жайлар мен адамдар тіршілігінің бейнеленуі шығармаға көркемдік сапа дарытқан. Мәселен, тараулар мен бөлімдердің бірінде басталып мақсатты түрде қолданылатын қыстырма тәрізді мәтіндер қаламгердің тиянақталған ойын ғана емес, сол уақиға мен тарихқа қатысты сезім сырларын да жеткізеді. Ал осы сырлар мен түрлі сезімдердің суреттелуі тарихи деректің қозғаушы күші, түрткісі немесе нақты тұлға әрекетінің басты себебі тәрізді. Сондықтан кейде қыстырма, еске алу тәрізді берілетін әдеби мәтін келесі тарауда жалғасып, М.Дулати ой-идеяларын жаңа сатыға, көркемдік сапаға көтереді. Мұны тараулар ман тараушалар аттарына көз жүгірту арқылы оңай көруге болады.

«Тарих-и Рашидиге» қатысты зерттеулердің бүгінгі таңдағы қол жеткізген басты нәтижелері қоғамдық – гуманитарлық ғылымдар алдында тұрған басты мәселелерді: қазақстан тарихы мен әдебиеті, өнері мен мәдениеті, философиясы мен әлеуметтануы т.б.

алдында тұрған көптеген мәселелерді ғылыми негізді шешуге жәрдемдеседі. Оқулықтар мен оқу құралдарын, монографиялар мен зерттеулер жазуда бұл деректердің аса құндылығы даусыз.

Аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиетші және тарихшы, қолбасшы, заманының озық ойшылы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты шығармасы ХҮІ ғасырдан бізге жеткен Монголия мен Орта Азия және Индия халықтарының мәдениеті мен әдебиетіне, этнографиясы мен тарихи мұраларына тікелей қатысы бар сирек кездесетін ескерткіш болып табылады. Аталған шығарманы жан-жақты зерттеу – бүгінгі таңда әлем халықтары болып назар аударып жатқан игілікті істердің бірі. Солардың арасында Қазақстан тарихы мен қазақ халқының рухани, әдеби мұраларына тура қатысы бар мәдени мұраны замана талабына сай деректі, дәйекті негізде түптей зерттеу біздің ең басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Алматы: Санат, 1999. – 656 б.
- 2 Дербісәлі Ә. Жақсыдан қалған жәдігер // Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз) Жаһан наме. – Алматы: Білім, 2006. – 3-47 б.
- 3 Боранғалиұлы Т. Жәңгір хан. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 155-157 б.
- 4 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 321 б.
- 5 Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат. – Алматы: Зерде, 2007. – 360 б.
- 6 Уәлиханов Ш.Ш. 5 томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы, 1985. – 14-28 б.
- 7 Марғұлан Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати – қазақтың тұңғыш тарихшысы // Әдебиет және искусство. – 1941. – №4. – 78-87 б.
- 8 Дербісәлі Ә. Мұхаммед Хайдар Дулат: Өмірбаяндық, библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1999. – 160 б.
- 9 Бабыр Захир ад-дин Мухаммед. – Алматы: Ататек, 1988. – 448 б.

References

- 1 Dulati Muhammed Haydar. Tarih-i Rashidi. – Almaty: Sanat, 1999. – 656 b.
- 2 Derbisoli Ä. Zhaksydan qalğan zhädiger // Myrza Mұhammed Haydar Dulati (Ayaz) Zhahan name. – Almaty: Bilim, 2006. – 3-47 b.
- 3 Boranǵaliyly T. Zhǵngir han. – Almaty: Abzal-Ay, 2014. – 155-157 b.
- 4 Kelimbetov N. Ezhelgi дәuir әdebieti. – Almaty: Atamұra, 2005. – 321 b.
- 5 Zhemenei I. Muhammed Haydar Dulat. – Almaty: Zerde, 2007. – 360 b.
- 6 Uәlihanov Sh.Sh. 5 tomдық shyǵarmalar zhinaǵy. – T. 4. – Almaty, 1985. – B. 14-28.
- 7 Marǵulan Ä. Mұhammed Haydar Dulati – qazaqtuǵn тұnǵysh tarihsyys // Әdebiet zhәne iskusstvo. – 1941. – №4. – 78-87 b.
- 8 Derbisoli Ä. Mұhammed Haydar Dulat: Ömirbayandyq, bibliografiyaluq anyqtamaluq. – Almaty, 1999. – 160 b.
- 9 Babyr Zahir ad-din Muhammed. – Almaty: Atatek, 1988. – 448 b.